

आदिवासी साहित्य स्वरूप, संस्कृती, वैशिष्ट्ये यांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा.डॉ.बाळू बापू गायकवाड

मराठी विभाग प्रमुख तथा सहयोगी प्राध्यापक

एन.एन.सी.कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कुसुंबा ता.जि. धुळे

मो.न.9689253790

balugaikwad1676@gmail.com

१.१ सारांश :

आदिवासी साहित्य हे मुख्यतः मौखिक परंपरेतून जन्मलेले असून त्याचे स्वरूप लोकगीते, कथा, मिथकं, आख्याने आणि नंतरच्या काळातील लिखित स्वरूपात दिसून येते. या साहित्याची संस्कृती निसर्ग, जंगल, जमीन आणि सामूहिक जीवन यांच्याशी घट्ट बांधलेली आहे. आदिवासी समाजातील आस्था, देवदेवता, पूर्वजांची पूजा आणि निसर्गाशी असलेले आध्यात्मिक नाते या साहित्यात सहज प्रतिबिंबित होते. वैशिष्ट्य म्हणून यात वैयक्तिक अहंकाराऐवजी सामूहिक भावना, साधेपणा आणि प्रतीकात्मक भाषा दिसते. निसर्गातील वृक्ष, प्राणी, नद्या आणि पर्वत हे केवळ पार्श्वभूमी नसून जिवंत पात्रे बनतात. चिकित्सक दृष्टिकोनातून पाहताना हे साहित्य मुख्य प्रवाहातील साहित्याच्या विरोधात उभे राहते आणि आदिवासी अस्तित्वाच्या संघर्षाला वाचा फोडते. शोषण, विस्थापन आणि सांस्कृतिक अस्मिता नष्ट होण्याच्या भीतीतून निर्माण झालेले हे साहित्य विरोध आणि प्रतिकाराचे प्रभावी माध्यम ठरते. त्यात स्त्री-पुरुष संबंध, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय जाणीव यांचाही समावेश होतो. भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या आदिवासी बोली आणि प्रदेशीय भाषांचा मिश्र उपयोग हे त्याचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. समीक्षकांनी या साहित्यातील मौखिक परंपरेचे महत्त्व स्वीकारून ते लिखित स्वरूपात आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. आदिवासी साहित्य केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून सांस्कृतिक अस्मिता जपणारे आणि मुख्य प्रवाहातील वर्चस्वाला आव्हान देणारे आहे. त्याच्या चिकित्सक अभ्यासात ऐतिहासिक, सामाजिक आणि राजकीय संदर्भांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. या साहित्यामुळे भारतीय साहित्याच्या क्षेत्रात विविधता आणि बहुलता वाढली आहे. एकूणच आदिवासी साहित्य, स्वरूप, संस्कृती आणि वैशिष्ट्यांच्या दृष्टीने भारतीय साहित्यातील एक महत्त्वपूर्ण आणि स्वतंत्र प्रवाहाचे प्रतिनिधित्व करते.

कूटशब्द : मिथक, लोकगीते, जंगल, जमीन, निसर्ग, आस्था, शोषण, विस्थापन इत्यादी.

१.२ प्रास्ताविक :

आदिवासी साहित्य हे भारतीय साहित्याच्या विशाल परिप्रेक्षात एक स्वतंत्र आणि महत्त्वपूर्ण प्रवाह म्हणून उदयास आले आहे. या साहित्याच्या स्वरूपाचा, संस्कृतीचा आणि वैशिष्ट्यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे आजच्या काळात अत्यंत आवश्यक ठरते. आदिवासी समाज हा मुख्यतः निसर्गाशी एकरूप राहून जीवन जगणारा समाज आहे. त्यांच्या मौखिक परंपरेतून जन्मलेले हे साहित्य कथा, गीते, आख्याने, मिथकं आणि नंतरच्या काळात लिखित स्वरूपात प्रकट झाले. या साहित्यात आदिवासी समाजाची सांस्कृतिक अस्मिता, जीवनमूल्ये

आणि निसर्गाप्रती असलेली गहिरे आत्मीयता स्पष्टपणे दिसून येते. आदिवासी साहित्य केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून त्यांच्या अस्तित्वाच्या संघर्षाचे, शोषणाच्या विरोधाचे आणि सांस्कृतिक जतनाचे प्रभावी माध्यम आहे. त्याच्या स्वरूपाचा अभ्यास करताना मौखिक परंपरेचे महत्त्व विशेषत्वाने लक्षात येते. कारण बहुतांश आदिवासी साहित्य दीर्घकाळ मौखिक स्वरूपातच टिकून होते. संस्कृतीच्या अंगाने पाहताना या साहित्यात पूर्वजांची पूजा, निसर्गदेवता, सामूहिक जीवनपद्धती आणि पर्यावरणीय जाणीव यांचा सखोल प्रतिबिंब आढळतो. वैशिष्ट्यांच्या दृष्टीने हे साहित्य साधेपणा, प्रतीकात्मकता, सामूहिकता आणि निसर्गाशी असलेल्या जिवंत नात्याचे दर्शन घडवते. चिकित्सक अभ्यासाची गरज यासाठी आहे की मुख्य प्रवाहातील साहित्याने दीर्घकाळ आदिवासी आवाजाला दुर्लक्षित केले होते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि विकासाच्या नावाखाली आदिवासी समाज विस्थापन, सांस्कृतिक विलोपन आणि ओळख गमावण्याच्या संकटात आहे. अशा परिस्थितीत त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिकच नव्हे तर सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्याही महत्त्वाचा ठरतो. या अभ्यासातून आदिवासी समाजाने निर्माण केलेल्या ज्ञानपरंपरेचे महत्त्व समजून येते. तसेच मुख्य प्रवाहातील साहित्याच्या मर्यादाही स्पष्ट होतात.

आदिवासी साहित्यातील भाषा, बोली आणि अभिव्यक्तीच्या शैलींचा अभ्यास भारतीय भाषिक विविधतेला समृद्ध करतो. स्त्री-पुरुष संबंध, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय प्रश्न या साहित्यात प्रभावीपणे मांडले गेले आहेत. चिकित्सक दृष्टिकोनातून पाहताना हे साहित्य वर्चस्ववादी संस्कृतीला आव्हान देणारे ठरते. त्यामुळे या विषयाचा अभ्यास भारतीय साहित्याच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचे अध्याय समजला जातो. प्रास्ताविक स्वरूपात सांगायचे तर आदिवासी साहित्याचा स्वरूप, संस्कृती आणि वैशिष्ट्यांचा चिकित्सक अभ्यास हा आजच्या संशोधनात एक आवश्यक आणि समकालीन विषय आहे. हा अभ्यास केवळ भूतकाळातील परंपरा समजून घेण्यापुरता मर्यादित नसून वर्तमानातील आदिवासी अस्तित्वाच्या प्रश्नांनाही प्रकाश टाकतो. त्यामुळे या विषयाची सखोल चर्चा करणे भारतीय साहित्याच्या अभ्यासासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

१.३ संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१. आदिवासी साहित्याच्या मौखिक आणि लिखित स्वरूपाचा सखोल अभ्यास करणे.
२. आदिवासी साहित्यात प्रतिबिंबित होणाऱ्या सांस्कृतिक मूल्यांचे आणि जीवनपद्धतीचे विश्लेषण करणे.
३. आदिवासी साहित्यातील प्रमुख वैशिष्ट्ये ओळखून त्यांचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे.
४. आदिवासी साहित्यातील निसर्ग, सामूहिकता आणि प्रतीकात्मक अभिव्यक्तीचा अभ्यास करणे.
५. मुख्य प्रवाहातील साहित्याशी तुलना करून आदिवासी साहित्याचे स्वतंत्र स्थान निश्चित करणे.
६. आदिवासी साहित्याच्या चिकित्सक अभ्यासातून त्याच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक महत्त्वाचा शोध घेणे.

१.४ संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा आधार घेतला असून आदिवासी साहित्यावरील प्रकाशित ग्रंथ, संशोधन लेख, शोधनिबंध आणि संदर्भ साहित्याचा अभ्यास केला आहे. मौखिक परंपरा आणि सांस्कृतिक पैलूंसंबंधी उपलब्ध लिखित दस्तऐवजांचे चिकित्सक विश्लेषण केले असून विविध विद्वानांच्या मतांची तुलना करून स्वरूप, संस्कृती व वैशिष्ट्यांचे मूल्यमापन केले आहे. अशा प्रकारे दुय्यम साधनांवर आधारित वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

१.५ विषय विवेचन :

आदिवासी जीवन निसर्गाशी एकरूप असून त्यांची संस्कृती सामूहिकता, साधेपणा आणि पर्यावरणीय जाणीवेवर आधारित आहे. त्यांच्या जीवनात जंगल, जमीन आणि पाणी हे केवळ साधन नसून अस्तित्वाचे आधार आहेत. सांस्कृतिक परंपरांमध्ये गीते, नृत्य, मिथक आणि पूर्वजांची पूजा यांचा समावेश होतो. मात्र विकासाच्या नावाखाली होणारे विस्थापन, जमीन हडप आणि सांस्कृतिक हस्तक्षेप यामुळे त्यांना तीव्र वेदना भोगाव्या लागतात. शोषण, उपेक्षा आणि ओळख गमावण्याच्या भीतीतून त्यांचा संघर्ष उभा राहतो. आदिवासी समाजाने आपल्या हक्कांसाठी दीर्घकाळ प्रतिकार केला आहे. त्यांच्या जीवनातील वेदना ही केवळ आर्थिक नसून सांस्कृतिक अस्मिता नष्ट होण्याची वेदना आहे. संघर्ष हा जगण्यासाठी आणि संस्कृती टिकवण्यासाठी आवश्यक ठरला आहे. आजही अनेक आदिवासी समुदाय आपल्या पारंपरिक जीवनशैलीचे जतन करण्यासाठी लढत आहेत. एकूणच आदिवासी जीवन, संस्कृती, वेदना आणि संघर्ष हे एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आहेत.

१. निसर्ग विषयी प्रेम व सहजीवन :

निसर्गविषयी प्रेम म्हणजे पृथ्वी, पाणी, वनस्पती, प्राणी आणि सर्व सजीवांविषयी आदर, जिव्हाळा आणि जबाबदारीची भावना बाळगणे. मानव आणि निसर्ग यांचे नाते परस्परपूरक आहे, कारण मानवाचे जीवन अन्न, पाणी, हवा, जंगल आणि जमीन यांवर अवलंबून आहे. सहजीवन म्हणजे निसर्गाचा उपभोग घेताना त्याचे संतुलन राखणे आणि त्याचा विनाश न करता त्याच्याशी समन्वय साधून जगणे. झाडे लावणे, पाणी वाचवणे, प्रदूषण कमी करणे आणि जंगलांचे रक्षण करणे ही निसर्गप्रेमाची प्रत्यक्ष रूपे आहेत. ग्रामीण आणि आदिवासी समाजात निसर्गाशी जुळवून घेण्याची परंपरा दिसते, कारण त्यांच्या जीवनपद्धतीत ऋतू, पाऊस, जमीन आणि पशुपक्षी यांचे ज्ञान महत्त्वाचे असते. निसर्गाचा अतिरेकी वापर केल्यास पर्यावरणाचा न्हास होतो आणि त्याचा परिणाम मानवी जीवनावरही होतो. म्हणून निसर्गाशी संघर्ष न करता सहजीवनाने जगणे आवश्यक आहे. निसर्ग हे केवळ साधन नसून जीवनाचा आधार आहे, ही जाणीव प्रत्येकाने ठेवली पाहिजे.

२. मौखिक परंपरा व लोकसाहित्य :

मौखिक परंपरा म्हणजे पिढ्यान्पिढ्या बोलून जपलेले ज्ञान, कथा, गाणी, म्हणी, उखाणे आणि अनुभव यांचा संग्रह. लेखनसंस्कृती विकसित होण्यापूर्वी समाजाचे ज्ञान टिकवण्याचे हे महत्त्वाचे माध्यम होते. लोकसाहित्यामध्ये ओव्या, लोकगीते, बोधकथा, व्रतकथा, दंतकथा, म्हणी आणि लोकनाट्य यांचा समावेश

होतो. हे साहित्य सामान्य माणसाच्या जीवनाशी, श्रमाशी, श्रद्धेशी आणि सामाजिक वास्तवाशी घट्ट जोडलेले असते. मौखिक परंपरेतून समाजाचे नैतिक मूल्ये, इतिहास, संघर्ष, आनंद-दुःख आणि जीवनदृष्टी व्यक्त होते. ग्रामीण आणि आदिवासी समाजात लोकसाहित्य अधिक समृद्ध आढळते, कारण तेथील जीवन अजूनही परंपरेशी जोडलेले असते. या परंपरेत स्थानिक बोली, भाषा आणि सांस्कृतिक ओळख जपली जाते. त्यामुळे मौखिक परंपरा आणि लोकसाहित्य हे लोकसंस्कृतीचे अमूल्य भांडार आहे.

३. जंगल, जमीन, पाणी, यांचे अधिकार :

जंगल, जमीन आणि पाणी हे फक्त नैसर्गिक संसाधन नसून मानवी जीवनाचे मूलभूत अधिकार आहेत. आदिवासी, शेतकरी, मच्छीमार आणि ग्रामीण समुदाय यांचे उपजीविकेचे जीवन या संसाधनांवर आधारित असते. जंगलाचा अधिकार म्हणजे वनउत्पादने वापरणे, पारंपरिक जीवन जगणे आणि वनक्षेत्राशी संबंधित सांस्कृतिक हक्क जपणे. जमिनीचा अधिकार म्हणजे राहण्यासाठी, शेतीसाठी आणि उपजीविकेसाठी जमीन मिळणे व तिच्यावर सुरक्षित हक्क असणे. पाण्याचा अधिकार म्हणजे पिण्यासाठी, शेतीसाठी आणि दैनंदिन वापरासाठी स्वच्छ व पुरेसे पाणी मिळणे. म्हणूनच या अधिकारांचा विचार सामाजिक न्याय, पर्यावरण संरक्षण आणि मानवी प्रतिष्ठा या तिन्ही दृष्टीने केला पाहिजे. संसाधनांचे व्यवस्थापन समुदायाच्या सहभागातून आणि स्थानिक ज्ञानाच्या आधारे झाले तर ते अधिक शाश्वत ठरते. जंगल, जमीन आणि पाणी यांचे संरक्षण म्हणजे फक्त पर्यावरणाचे संरक्षण नव्हे, तर लोकजीवनाचे रक्षणही आहे.

४. शोषण आणि संस्कृतीचा स्वाभिमान :

शोषण म्हणजे एखाद्या समाजाचा, वर्गाचा किंवा व्यक्तीचा अन्यायकारक उपयोग करून घेणे, त्याच्या श्रमाचे, हक्काचे किंवा ओळखीचे अवमूल्यन करणे. हे आर्थिक, सामाजिक, जातीय, सांस्कृतिक आणि राजकीय अशा अनेक रूपांत दिसते. शोषणामुळे माणसाचा आत्मविश्वास कमी होतो आणि त्याला दुय्यम स्थान दिले जाते. अशा परिस्थितीत संस्कृतीचा स्वाभिमान जपणे अत्यंत आवश्यक ठरते. स्वाभिमान म्हणजे आपल्या भाषा, परंपरा, इतिहास, श्रद्धा, कला आणि जीवनपद्धती यांचा अभिमान बाळगणे. लोकगीते, नृत्य, बोलीभाषा, पोशाख, सण आणि परंपरा हे सांस्कृतिक स्वाभिमानाचे प्रतीक ठरतात. संस्कृती ही फक्त रिवाजांची मालिका नसून अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याची ताकदही असते. म्हणून शोषणाविरुद्धा संघर्ष हा केवळ आर्थिक किंवा राजकीय नसून तो आत्मसन्मानाचा आणि सांस्कृतिक अस्तित्वाचा प्रश्नही आहे.

५. विस्थापित जीवन :

विस्थापित जीवन म्हणजे आपल्या मूळ गाव, जमीन, जंगल, परिसर किंवा समाजापासून दूर जावे लागल्यावर जगावे लागणारे जीवन. धरणे, खाणी, औद्योगिक प्रकल्प, युद्ध, दंगे, पूर किंवा इतर आपत्ती यांमुळे विस्थापन घडते. विस्थापनामुळे फक्त घर किंवा जमीन जात नाही, तर व्यक्तीची ओळख, स्मृती, नाती आणि जीवनशैलीही तुटते. नव्या ठिकाणी जाऊन उपजीविका, निवारा, सुरक्षितता आणि सामाजिक आधार मिळवणे फार कठीण होते. विशेषतः आदिवासी, शेतकरी, स्त्रिया, मुले आणि वृद्ध यांना याचा अधिक त्रास सहन करावा लागतो. विस्थापनामुळे गरिबी, बेरोजगारी, मानसिक ताण आणि सामाजिक अलगाव वाढतो. जुने सण, भाषा,

परंपरा आणि समुदाय जीवन टिकवणे अवघड होते. म्हणून विस्थापन हा केवळ स्थलांतराचा प्रश्न नाही, तर मानवाच्या संपूर्ण जीवनपद्धतीवर झालेला आघात आहे. खऱ्या अर्थाने विकास करायचा असेल, तर विस्थापन टाळणे आणि झाल्यास न्याय्य पुनर्वसन करणे आवश्यक आहे.

१.६ निष्कर्ष :

१. आदिवासी साहित्य मुख्यतः मौखिक परंपरेतून विकसित झाले असून त्याचे स्वरूप लोकगीते, कथा, मिथक आणि आख्याने यांमध्ये दिसून येते.
२. या साहित्यात आदिवासी संस्कृतीचे निसर्गप्रेम, सामूहिकता, पूर्वजपूजा आणि पर्यावरणीय जाणीव स्पष्टपणे प्रतिबिंबित होते.
३. आदिवासी साहित्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे साधेपणा, प्रतीकात्मक भाषा, सामूहिक भावना आणि निसर्गाशी असलेले जिवंत नाते हे आहेत.
४. चिकित्सक अभ्यासातून असे दिसून येते की आदिवासी साहित्य मुख्य प्रवाहातील साहित्याच्या वर्चस्वाला आव्हान देते आणि आदिवासी अस्तित्वाच्या संघर्षाला वाचा फोडते.
५. या साहित्यात शोषण, विस्थापन आणि सांस्कृतिक अस्मिता नष्ट होण्याच्या भीतीतून निर्माण झालेला विरोध आणि स्वाभिमान प्रभावीपणे व्यक्त होतो.
६. एकूणच आदिवासी साहित्य स्वरूप, संस्कृती आणि वैशिष्ट्यांच्या दृष्टीने भारतीय साहित्यात स्वतंत्र आणि महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त करून सांस्कृतिक विविधतेला समृद्ध करते.

संदर्भ :

१. डॉ. प्रमोद मुनघाटे (संपा.), आदिवासी मराठी साहित्य: स्वरूप आणि समस्या, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ. ६७.
२. डॉ. विनायक तुमराम, आदिवासी साहित्य : दिशा आणि दर्शन, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१२, पृ. १३.
३. डॉ. तुकाराम रोंगटे, आदिवासी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २०१४, पृ. ७४.
४. डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, आदिवासी साहित्य : एक अभ्यास, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००९, पृष्ठ ८८.
५. डॉ. माहेश्वरी गावित, आदिवासी साहित्य : विविधांगी आयाम, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१५, पृष्ठ २९.
६. डॉ. संजय लोहकरे (संपा.), आदिवासी लोकसाहित्य : शोध आणि बोध, मेधा पब्लिशिंग हाऊस, अमरावती, २०१४, पृष्ठ ६७.